

2. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 «Історія України» / Двуреченська Олександра Сергіївна. – Д., 2007.

3. Десятилетие 1883–1893 гг. Екатеринославской городской женской гимназии / [сост. Г. В. Донцов]. – Екатеринослав, 1894.

4. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1872. – № 86. – 28 окт.

5. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1874. – № 42. – 25 мая.

6. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1883. – № 18. – 2 марта.

7. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1884. – № 57. – 4 июля.

8. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 29. – 15 апр.

9. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 72. – 13 сент.

10. Екатеринославская губерния: памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год. – Екатеринослав, 1900.

11. Історія Дніпропетровського національного університету / за ред. М. В. Полякова. – Д., 2003.

12. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1874 год. – СПб., 1889.

13. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав, 1889.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАЙНЯТОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В РЕГІОНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Проаналізовано проблеми зайнятості міського населення Катеринослави в контексті розвитку професійної освіти в регіоні на межі ХІХ – на початку ХХ ст. та висвітлено можливі альтернативи їх вирішення.

Ключові слова: ремісничі училища, ремісничі відділення, міське населення, професійна освіта.

Проанализированы проблемы занятости городского населения Екатеринославщины в контексте развития профессионального образования в регионе на рубеже ХІХ – начале ХХ в. и освещены возможные альтернативы их решения.

Ключевые слова: ремесленные училища, ремесленные отделения, городское население, профессиональное образование.

Analysis of employment problems of the urban population of Katerinoslav province in the context of trade education in the region the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century and highlights the possible alternatives to solve them.

Key words: handicraft schools, handicraft separations, urban population, trade education.

Дослідження діяльності ремісничих училищ, що були головним джерелом підготовки кваліфікованих робітників у галузі професійної освіти, є надзвичайно важливим, особливо для вирішення питання щодо зайнятості міського населення. Розширення мережі освітніх закладів цього типу в період капіталістичної трансформації суспільства впливає з гострої необхідності у спеціалізованих кадрах для задоволення потреб фабрично-заводської та ремісничої промисловості Наддніпрянщини. Саме через вивчення динаміки створення ремісничих училищ регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. можна дослідити процес формування робітничого класу – найчисленнішого соціального прошарку модернізаційної доби.

Особливості функціонування ремісничих училищ у галузі професійно-технічної освіти міст Катеринославщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. є однією із малодосліджених проблем у вітчизняній історіографії. У працях Л. Л. Прокопенка, О. Б. Шляхова, В. С. Курила, В. І. Подова приділяється увага лише окремим аспектам цього питання, і, як правило, в контексті розвитку освітнього процесу [5, 23, 25].

Основними джерелами з дослідження розвитку ремісничої освіти є щорічні звіти Катеринославської губернської земської управи, у яких наводяться дані про загальний стан ремісничих училищ, їх технічну базу та матеріальну забезпеченість [11–22].

Завдання даної статті полягає у з'ясуванні особливостей формування та діяльності мережі ремісничих училищ як альтернативи вирішення проблем зайнятості міського населення Катеринославщини на межі ХІХ – ХХ ст.

Як відомо, доба промислового виробництва потребувала більш інтенсивного розвитку професійно-технічної освіти, оскільки через відсутність навичок використання складної техніки неможливим було поширення нових машинних технологій. Це питання можна було б вирішити, збільшивши кількість кваліфікованих робітників за рахунок розширення мережі ремісничих училищ. Одночасно це сприяло б і вирішенню проблеми зайнятості міського населення Катеринославщини.

Ремісничі відділення та училища, утримувані на кошти Губернського Земства, існували в Катеринославській губернії з 1870 р. Прагнучи надати допомогу в розвитку й удосконаленні ремесел у губер-

нії, Губернське Земське зібрання ще на IV чергової сесії 1869 р. ухвалило: «У кожному повітовому місті, у веденні повітової управи мати по одній ремісничій школі, виділяючи на їх утримання із губернського земського збору по 3 000 крб щорічно на кожен повіт» [19, с. 91]. Пізніше ця постанова була розширена наданням повітовим земством права відкривати ремісничі училища не тільки в повітових містах, але і взагалі в тих пунктах повітів, які будуть визнані для цього найбільш придатними. При цьому йшлося не лише про самостійні училища, але й про ремісничі відділення при загальноосвітніх училищах – як міських, так і сільських. Майже 43% виділених Губернським Земством коштів на розвиток сфери освіти асигнувалося на навчання саме ремісничій майстерності [2, с. 1104]. Однак справа щодо відкриття вищезгаданих училищ просувалася вкрай повільно: у більшості міст їх було відкрито лише в першій половині 80-х рр. XIX ст.

Втім до початку XX ст в Україні вже нарахувувалося 26 ремісничих училищ, зокрема в Катеринославській губернії – три. Після затвердження в 1902 р. в імперії закону про ремісничі навчальні майстерні і курси земства регіону значно активізували розвиток цих форм професійної та ремісничої освіти. Як приклад можна згадати діяльність Катеринославського губернського земства, витрати якого на ці цілі за 40 років (1876–1916) збільшились майже у 12 разів – з 21,2 до 248,6 тис. крб і становили 56,6% від загальних витрат земства [23, с. 382].

Опікуючись питанням поширення ремісничої освіти в губернії, губернське зібрання при цьому мало на увазі не тільки вузькопрактичні цілі, але й покращення загального освітнього рівня населення регіону. Зокрема, йшла мова про підготовку в ремісничих училищах освічених спеціалістів, здібних свідомо ставитись до свого ремесла. Однак у діяльності майстерень ця освітня ціль, стосовно до безграмотних учнів, кількість яких постійно збільшувалася, повністю була ігнорована, а навчання приділено виключно практичний характер.

Зрештою в містах губернії почали діяти два головні типи ремісничих освітніх закладів: самостійні ремісничі училища та ремісничі відділення при загальноосвітніх училищах. Самостійні ремісничі училища являли собою навчальні майстерні, де діти отримували навички тільки з ремесла [19, с. 402]. Право вступу до цих закладів мали учні, які закінчили загальноосвітній курс народної школи, віком не молодше 12 років (хоча у виняткових випадках приймалися і неграмотні – за умови збільшення курсу навчання на рік) [19, с. 402].

Ідеальною умовою функціонування ремісничих училищ було будівництво при них учнівських гуртожитків. Та, на жаль, створення такого комфорту потребувало додаткових витрат, тому гуртожитки мала незначна кількість училищ. Зразковим був гуртожиток при

Новомосковському ремісничому училищі, де учні жили на повному утриманні за рахунок земства, різних громадських установ, а також приватних осіб [17, с. 142].

У самостійних ремісничих училищах учні опановували, якщо не виключно, то у переважній більшості ремісничу освіту. Для учнів ремісничих відділень при загальноосвітніх міських училищах на першому місці були класні заняття, а для навчання ремеслам відводився лише вільний післяобідній та канікулярний час. Разом з тим зазначимо, що деякі з ремісничих училищ значно ухилились від першопочаткового типу, наміченого постановою 1870 р. Так, у Новомосковському ремісничому училищі та у навчальних майстернях при міському училищі в Павлограді викладання загальноосвітніх предметів було повністю відсутнє [19, с. 403]. Загальний напрям діяльності міських ремісничих училищ та відділень мав на меті задоволення потреб самого ж міста. Вони базувалися на початковій школі й готували ремісників, фабричних і заводських робітників тощо. Отримували тут робочі спеціальності діти найменш забезпечених верств міського суспільства – селян і міщан, які поповнювали лави робітничого класу.

Навчальним планам і програмам професійних навчальних закладів на вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів відводилось від 20 до 45% навчального часу. Їх програми були спрямовані на отримання практичних навичок. Більшу частину часу учні проводили в навчальних майстернях.

У міських навчальних закладах із ремісничої освіти основна частина часу відводилась на освоєння столярно-токарських, шорношпалерних, чоботарно-взуттєвих, ковальсько-слюсарних, колісно-екіпажних ремесел, причому учні займалися в основному виробництвом речей, що мали попит у місті: меблів, взуття, різноманітних господарських предметів для міського життя. У деяких навчальних закладах вивчали електротехнічні спеціальності, наприклад, у Бахмутському ремісничому училищі – електротехніку та литійну справу [5, с. 55]. Випускники, пропрацювавши на підприємстві після закінчення 2–3 роки, повинні були скласти іспит спеціальної комісії при училищі. Тільки після цього вони могли отримати звання майстра або підмайстра. Право видавати свідоцтво про отримання такого звання було надане ремісничим навчальним закладам згідно із законом, прийнятим 15 червня 1908 р. [5, с. 56]. Як правило, у ремісничих училищах навчання було безкоштовним. Плату – від 5 до 20 крб – було встановлено тільки в Бахмутському училищі [18, с. 179].

До початку ХХ ст. ремісничих училищ в українських губерніях Російської імперії нараховувалось лише 26, із них у містах Катеринославської губернії – два: Бахмутське та Новомосковське. У 1893 р. було затверджено ще один тип нижчих навчальних закладів – школи

ремісничого учнівства. В Україні їх налічувалося всього п'ять, одна з них у Луганську [5, с. 25]. Загалом в українських землях царської Росії діяло 56 нижчих ремісничих навчальних закладів усіх типів. Із них у Катеринославській губернії – сім, у тому числі Бахмутське міське і Луганське училища.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. при багатьох загальноосвітніх училищах міст Катеринославщини було відкрито ремісничі класи й відділення. Так, при Бахмутському міському трикласному училищі з 1880 р. існували класи столярного, токарського і ковальсько-слюсарного ремесел [7, с. 112]. Приймали до них фізично здорових хлопчиків усіх станів, не молодших 12 років. Чотирирічний курс навчання ремеслам викладався у призначених для цієї мети будівлях, які розташовувались на подвір'ї міського училища, їх було споруджено на кошти губернського земства міста Бахмута. У вересні 1906 р. вищезгадані ремісничі класи були перетворені за типом тих, що діяли в нижчих ремісничих школах.

Зазначимо, що з 1892 р. при Луганському міському чотирикласному училищі, як і при Бахмутському міському, діяли подібні ремісничі класи [17, с. 124]. У 1901 р. було відкрито також Маріупольське нижче механіко-технічне училище і при ньому – ремісничу школу [5, с. 55]. Ремісничі класи з 1907 р. діяли і при двокласному училищі на паравозобудівельному заводі Гартмана в Луганську. При двокласному училищі на Петровському заводі Російсько-Бельгійського металургійного товариства з 1 вересня 1904 р. було створено класи столярного, модельного і ковальсько-слюсарного ремесел [5, с. 55].

Згадаємо, що при Катеринославському першому міському трикласному училищі існував клас ручної праці по дереву й металу, що відкрився з 1893–1894 рр. замість ремісничого відділення за відсутністю для останнього належного приміщення [18, с. 213]. Із 1881 р. при міському училищі в Павлограді існувало ремісниче відділення з чотирирічним курсом навчання, яке з 1888 р. було реорганізоване в освітньо-ремісничі майстерні [16, с. 132].

Отримала в той час певний розвиток і професійна освіта жінок. Відкривалися школи рукоділля, які, як правило, були приватними. Так, у Луганську в 1909 р. була створена реміснича майстерня, а також школа – Катеринославське товариство з ремісничої освіти, прерогативою якої було те, що в ній могли навчатися дівчатка з бідних родин [5, с. 56].

Відповідно до міністерського циркуляра 1895 р. в українських губерніях також активно впроваджувалися вечірні та недільні заняття з креслення та малювання для ремісників та заводських робітників, а також курси з технології ремесел. Децю пізніше, для задоволення потреб фабрично-заводської і ремісничої промисловості, почали від-

криватися технічні та ремісничі майстерні або курси при промислових закладах. Власне, сам проект положення про технічні та ремісничі курси був затверджений 18 березня 1912 р. [5, с. 62]. Як правило, ці курси утримувалися на приватні або громадські кошти і тільки у виключних випадках за рахунок держави. Так, вечірні курси для робітників, де викладалися загальноосвітні і спеціальні дисципліни, були відкриті в 1913 р. при рудничному училищі «УНІОН» у Макіївці. При більшості ремісничих училищ існували навіть спеціальні учнівські фонди, призначені для купівлі інструментів учнями-випускниками.

Із щорічних звітів губернської управи про стан ремісничої справи в регіоні випливає, що кількість учнів ремісничих училищ та відділень постійно збільшувалася. Відповідно реміснича освіта набувала все ширшого розмаху. Останнє підтверджується тим, що роботи учнів цих освітніх закладів щорічно демонструвалися в губернській управі під час сесій губернського земського зібрання, а також експонувалися на сільськогосподарських виставках [21, с. 174]. Про успішну організацію навчання в ремісничих училищах і відділеннях свідчить той факт, що учні, які закінчили курс навчання, легко знаходили добре оплачувану роботу навіть поза межами Катеринославської губернії – на фабриках і заводах, у приватних або залізничних майстернях.

Слід виокремити й суттєві недоліки в діяльності ремісничих училищ. Найсерйознішим із них була нестача достатньо підготовлених до освітньої діяльності – як теоретично, так і практично – вчителів ремесел [20, с. 152]. Тож у більшості випадків ці посади обіймали малоосвічені майстри-практики, які хоча й могли дати учням практичні навички певного ремесла, але не володіли теоретичними його основами, та ще й не мали педагогічних знань. Безумовно, цей фактор негативно позначався на процесі підготовки учнів.

Тривалий час єдиним навчальним закладом, що готував широкий контингент учителів зі спеціальною підготовкою для більшості міських ремісничих училищ і відділень губернії, було Гніденське ремісниче училище [1, с. 1044]. Його учні під наглядом учителів проводили заняття в молодших класах, набуваючи досвіду в педагогічній справі для майбутнього викладання ремесел в інших установах.

На перебігу навчального процесу негативно позначалася й відсутність системи та належної послідовності в навчанні ремеслам, переважання промислового характеру в діяльності ремісничих училищ, гонитва за замовленнями, викликана непродуманою конкуренцією з іншими училищами [19, с. 409]. За таких умов ремісниче училище часто перетворювалося на звичайну промислову майстерню, що спрямовувала свою діяльність головним чином на отримання та виконання якомога більшої кількості замовлень. Відповідно освітньо-виховні

цілі у таких випадках відходили на другий план. Таким спрямуванням діяльності багатьох ремісничих училищ частково пояснюється і факт вибуття більшості учнів ще до закінчення повного курсу навчання. Справа в тому, що учнів, які отримали завдяки вказаному напрямку діяльності училищ у перші два-три роки певні, хоча й дуже однобічні знання та навички до ремесла, батьки відразу ж віддавали до майстрів, щоб можна було отримувати заробіток. Отже, кількість учнів, які закінчували весь курс навчання, становила лише незначний відсоток від загальної кількості вступників.

У царині розвитку ремісничої освіти це було вкрай деструктивним явищем – адже учні, вибуваючи з училищ до закінчення всього курсу, мали занадто слабку підготовку, яка зовсім не відповідала цілям, які переслідувало земство, запроваджуючи ремісничі училища. Таке явище змушувало керівництво училищ перестраховуватися. Наприклад, ремісничі відділення при Бахмутському училищі вимагали від батьків учнів формальних підписок на випадок того, що без поважних причин їх діти не залишать відділення до закінчення повного курсу [2, с. 1014]. В іншому випадку батьки зобов'язувалися за кожен рік навчання учня у відділенні сплатити певну суму (у Бахмутському училищі вона становила 20 крб). Це певним чином допомагало стримувати посиленій відтік учнів з училищ.

Взагалі значення діяльності ремісничих училищ важко переоцінити. Тим паче, що збільшення мережі професійно-технічних закладів освіти сприяло зростанню обсягів виробництва у галузі фабрично-заводської промисловості. За рахунок цього поступово вирішувалися і проблеми зайнятості міського населення Катеринославщини. На межі XIX – XX ст. загальна кількість фабрик і заводів тут збільшилася майже втричі, і як наслідок – збільшилося в кілька разів число фахівців серед майстрів, техніків і робітничих кадрів в цілому.

Та динамічність у створенні ремісничих училищ у українських губерніях аж ніяк не свідчила про безпроблемність в їх діяльності. Не маючи єдиної методики викладання, вони змушені були діяти за неупорядкованими навчальними планами та програмами, у яких не було належної послідовності. Оснащення навчальних закладів і майстерень теж не відповідало вимогам часу. Але все це не зменшувало справжньої цінності та значення ремісничих училищ у процесі підготовки досвідчених працівників для промисловості. Адже в останніх суспільство мало неабияку потребу, особливо – у вирішенні питання проблем промислової модернізації тогочасного суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Вестн. Екатеринослав. земства.– 1904. – № 11.
2. Вестн. Екатеринослав. земства.– 1905. – № 26.

3. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899.
4. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1910.
5. *Курило В. С.* Образование в Донбассе (XIX – начало XX в.). / В. С. Курило. – Д., 1999.
6. Обзор Екатеринослав. губернии за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
7. Обзор Екатеринослав. губернии за 1882 г. – Екатеринослав, 1883.
8. Обзор Екатеринослав. губернии за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
9. Обзор Екатеринослав. губернии за 1896 г. – Екатеринослав, 1897.
10. Обзор Екатеринослав. губернии за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
11. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
12. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1881 г. – Екатеринослав, 1882.
13. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1884 г. – Екатеринослав, 1885.
14. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1887 г. – Екатеринослав, 1888.
15. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1889 г. – Екатеринослав, 1890.
16. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1892 г. – Екатеринослав, 1893.
17. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
18. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1895 г. – Екатеринослав, 1896.
19. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1898 г. – Екатеринослав, 1899.
20. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1900 г. – Екатеринослав, 1901.
21. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1903 г. – Екатеринослав, 1904.
22. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания 24-й очередной 1889 года сессии (с 5 по 14 дек. 1889 г. включительно). – Екатеринослав, 1889.
23. *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (XIX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
24. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1898. – Ч. 1.
25. *Шляхов О. Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.

Надійшла до редколегії 07.09.2011